

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

Кваліфікаційна робота магістра

на тему: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ПІД
ВПЛИВОМ ПОДІЙ ВІЙНИ

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0531-з
спеціальності 053– Психологія

Алексеева Ольга Віталіївна

Керівник: к.психол.н., доцент кафедри психології,
Мосол Н.О.

Рецензент: к.психол.н., доцент кафедри психології,
Залановська Л.І.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології

Кафедра психології

Рівень вищої освіти магістр

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

к.психол.н., доцент Н.О. Губа

« ____ » _____ 2022
р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Алексеева Ольга Віталіївна

Тема роботи Психологічні особливості трансформації національної ідентичності населення Півдня України під впливом подій війни

Керівник роботи Мосол Н.О., к.психол.н., доцент кафедри психології

затверджені наказом ЗНУ від «20» 07 2022 року № 886-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: визначити історичний та культурологічний вплив війни на формування психології населення; проаналізувати проблематику стану дослідження національного самовизначення в умовах військового конфлікту; дослідити соціально-психологічні передумови початку війни в Україні; схарактеризувати методи психологічного захисту і підтримки народу України під час війни; визначити особливості психологічного впливу на свідомість населення росії, що зумовило підтримку влади.

5. Перелік графічного матеріалу:

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання прийняв
Вступ	Мосол Н.О., доцент		
Розділ 1	Мосол Н.О., доцент		
Розділ 2	Мосол Н.О., доцент		
Висновки	Мосол Н.О., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2022 р.	Виконано
2	Робота над вступом	червень 2022 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	липень-серпень 2022 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	вересень-жовтень 2022 р.	Виконано
5	Написання висновків	грудень 2022 р.	Виконано
6	Передзахист	січень 2023 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	лютий 2023 р.	Виконано

Студент _____ О.В. Алексеєва

Керівник роботи _____ Н.О. Мосол

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.М. Грєдинарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 48 сторінок, 40 джерело.

Об'єкт дослідження – психологічна еволюції національного самопізнання населення Півдня України під впливом подій російсько-української війни.

Предмет дослідження – особливості психологічної трансформації національної ідентичності населення Півдня України під впливом подій російсько-української війни.

Мета визначити причини та фактори, що були викликані війною та призвели до психологічних змін портрету окремої особи в середовищі населення Південної України у національному питанні.

Гіпотеза дослідження, відзначаємо, що психологічна трансформація національної ідентичності населення Півдня України активізувалася під впливом подій російсько-української війни.

Практичне значення дане дослідження може бути використане в психологічній науці для характеристики особливостей людської психіки в стресових ситуаціях. Допоможе визначити спосіб, форму та особливості впливу на психологічний стан людей в умовах військових дій.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що проаналізовано зміни в психологічному сприйнятті населенням Південної України себе і свого місця в загальноукраїнських процесах в умовах військових конфліктів.

Методи дослідження: теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння і узагальнення даних досліджень, біографічний метод, вивчення продуктів діяльності.

НАЦІОНАЛЬНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ, ПСИХОЛОГІЯ
НАСЕЛЕННЯ, ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗАХИСТ, РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ,
ПОСТТРАВМАТИЧНИЙ СТРЕСОВИЙ РОЗЛАД.

SUMMARY

Alekseeva O.V. Psychological features of the transformation of the national identity of the population of Southern Ukraine under the influence of the events of the war.

The master's qualification work includes two sections, which contain two and three subsections, respectively, introduction and conclusions. The master's thesis consists of 48 pages. The number of used sources is 40 units.

The relevance of this study is to establish the level of external influences on the evolution of the national-ethnic consciousness of the population of Southern Ukraine in the stressful conditions caused by Russia's war against Ukraine. The study of this topic helps us to see the problem more broadly, to consider all its components, to explain the reasons for the psychological processes in the minds of the population of Southern Ukraine, to substantiate the change in relations between our and Russian peoples.

The object of research is the psychological evolution of the national self-knowledge of the population of Southern Ukraine under the influence of the events of the Russian-Ukrainian war.

The subject is a study of the peculiarities of the psychological transformation of the national identity of the population of Southern Ukraine under the influence of the events of the Russian-Ukrainian war.

The goal is to determine the reasons and factors that were caused by the military conflicts of 2014-2022 and led to psychological changes in the portrait of an individual in the population of Southern Ukraine at the level of self-reflection on the national issue.

Task:

1. Determine the historical and cultural influence on the formation of the psychology of the population

2. To review the level of research into the process of national self-determination in the conditions of a military conflict;

3. To investigate the social and psychological prerequisites for the start of the war in Ukraine;

4. To develop methods of psychological protection and support of the people of Ukraine during the war;

5. To trace the peculiarities of the psychological influence on the consciousness of the Russian population, which led to the support of the authorities.

Methods and principles: historicism, objectivity, analysis, generalization and comparison, prosopographic, biographical method, study of activity products.

The main idea of the study is to establish how the military conflict, namely the Russian aggression against Ukraine, influenced the formation of national self-determination, a psychological break with the comparison of one's own "I" as belonging to a certain local territory, and the understanding of one's own participation in the great national-ethnic formation. For example, before the war, the people of the Southern region did not identify themselves as a separate nation from Russia, there were many areas in which coexistence cooled: culture, art, economy, science, etc. However, starting from 2014, and after the full-scale invasion after February 24, 2022, the residents of the region gradually began to identify themselves as Ukrainians and to separate themselves from everything that could be related to the aggressor.

Key words: national self-identification, population psychology, psychological protection, rationalization, post-traumatic stress disorder.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ.....	10
1.1. Історичний та культурологічний вплив війни на формування психології населення.....	10
1.2. Вивчення стану та перспективи дослідження процесів національного самовизначення в умовах військового конфлікт.....	14
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ І РОСІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	21
2.1. Соціально-психологічні передумови початку війни в Україні.....	21
2.2. Методи психологічного захисту і підтримки народу України під час війни.....	25
2.3. Особливості психологічного впливу на свідомість населення росії, що зумовило підтримку влади.....	29
ВИСНОВКИ.....	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	43

ВСТУП

Головною ідеєю дослідження є встановлення, як військовий конфлікт, а саме російська агресія проти України, вплинула на формування національного самовизначення, психологічного перелому з співставленням власного «Я», як належного певній локальній території, на розуміння власної участі у великому національно-етнічному формуванні. Наприклад, до війни люди Південного регіону не ідентифікували себе як окрему від російської націю, було багато сфер в яких проходило співіснування: культура, мистецтво, економіка, наука і т.п. Проте вже починаючи з 2014 року, та після повномасштабного вторгнення після 24 лютого 2022 року, жителі регіону поступово почали ідентифікувати себе українцями і відокремлюватися від всього, що може стосуватися агресора.

Цей час став переломним, коли відбувається зміна сприйняття населенням своєї національної ідентичності. Українці починають ідентифікувати себе як єдина нація. На ці зміни вплинуло те, що росія ще з 2014 року почала вторгнення на територію нашої держави, поступово відбираючи території, грабуючи, вбиваючи людей. Багато людей вимушені були виїхати зі свого дому, залишити все заради чого жили і працювали. Регіони почали занепадати, розруху і хаос принесли з собою російські солдати, що не може не впливати психологічно на свідомість населення України. В 2022 році експансія росії просунулась на захід, зачепила все більше територій. Ті люди, які в 2014 році втікали на найближчі території від Донбасу, Луганська і Кримського півострову, знову опинились в подібних умовах вже в 2022 році, переживаючи повторно ті ж події і емоції.

В більшості випадків, все це мало негативний вплив на свідомість людей і вони почали сприймати росію, як ворожу державу, а її людей, як ворогів. Під цим впливом самосвідомість почала змінюватися. Населення нашої країни почало помічати різницю між нашими країнами, керівництвом, людьми. Психологія сприйняття дійсності стала змінюватися від позитивної

до абсолютно негативної, люди поступово почали себе ідентифікувати як окрему націю з іншою історією, ментальністю, цінностями. Почали відчувати себе більш близькими з українським народом Заходу України, який підтримував і допомагав весь час.

Актуальність даного дослідження полягає в встановленні рівня зовнішніх впливів на еволюцію національно-етнічної свідомості населення Південної України в стресових умовах, викликаних війною росії проти України. Вивчення даної теми допомагає нам ширше бачити проблему, розглянути всі її складові, пояснити причини психологічних процесів в свідомості населення Південної України, обґрунтувати зміну відношень між нашим і російським народами.

Об'єкт дослідження психологічна еволюції національного самопізнання населення Півдня України під впливом подій російсько-української війни.

Предметом є дослідження особливостей психологічної трансформації національної ідентичності населення Півдня України під впливом подій російсько-української війни.

Мета визначити причини та фактори, що були викликані війною та призвели до психологічних змін портрету окремої особи в середовищі населення Південної України у національному питанні.

Враховуючи мету і гіпотезу дослідження, нами було визначено наступні завдання:

1. Визначити історичний та культурологічний вплив війни на формування психології населення;
2. Проаналізувати проблематику стану дослідження національного самовизначення в умовах військового конфлікту;
3. Дослідити соціально-психологічні передумови початку війни в Україні;
4. Схарактеризувати методи психологічного захисту і підтримки народу України під час війни;

5. Визначити особливості психологічного впливу на свідомість населення росії, що зумовило підтримку влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Опрацьовуючи історіографію проблематики, нами було пропрацьовано психологічну, аналітичну літературу воєнного часу, історичні праці, проаналізовано соціальні мережі, військові форуми.

Головним теоретиком війни виступає Карл фон Клаузевіц. Війна, згідно теорії Клаузевіца, знаходиться в політичному підпорядкуванні і являє собою один з варіантів відносин між державами. Політична мета війни, полягає в нав'язуванні противнику своєї волі, досягнення якої здійснюється через насильство. Дане твердження має місце в процесах, що відбуваються протягом багатьох років в Україні, коли влада російської федерації намагалася впливати на політичну ситуацію, маючи в управлінні державою своїх людей. Проте, коли в такий спосіб не вдалося досягти результатів, було прийнято рішення про військове втручання.

Еріх Фромм у книзі «Втеча від свободи», аналізує історичні події починаючи з епохи середньовіччя і до середини ХХ ст.. Він зазначає, що в період Реформації, коли люди отримали більше свобод, то для багатьох вона була не потрібна, бо вони не знали як жити маючи її. В підсумку люди нижчих класів всіляко намагалися позбутися свободи.

Гіпотеза дослідження, відзначаємо, що психологічна трансформація національної ідентичності населення Півдня України активізувалася під впливом подій російсько-української війни.

Методи дослідження: теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння і узагальнення даних досліджень, біографічний метод, вивчення продуктів діяльності.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що проаналізовано зміни в психологічному сприйнятті населенням Південної України себе і свого місця в загальноукраїнських процесах, досліджуються

процеси трансформації самоідентифікації українців в умовах військових конфліктів.

Практичне значення дане дослідження може бути використане в психологічній науці для характеристики особливостей людської психіки в стресових ситуаціях. Допоможе визначити спосіб, форму та особливості впливу на психологічний стан людей в умовах військових дій.

Апробація результатів дослідження. Автором було прийнято участь в VI Міжнародній науково-практичній конференції «Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку», яка проходила 28 – 29 жовтня 2022 р., в м. Запоріжжя [3].

Структура й обсяг роботи. Магістерська робота включає в себе два розділи в яких міститься по два і три підрозділи відповідно, вступ і висновки. Налічує 48 сторінок, 40 джерел.

РОЗДІЛ 1.
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ
ВПЛИВУ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ НА ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ
УКРАЇНИ

1.1. Історичний та культурологічний вплив війни на формування психології населення

В історії України регіональний фактор виявив себе як надзвичайно стійкий і сильний, вплив якого відчувався протягом багатьох століть. Дослідження цього фактора в комплексі є необхідною передумовою в дослідженні особливостей формування національної самоідентичності українців як нації.

Необхідність вивчення історичного минулого окремих регіонів України є важливим в нинішніх умовах війни, зокрема в становленні нашої держави, як самостійного і незалежного державного утворення. Історично українське суспільство складалося сегментовано, що проявлялося в культурі, звичаях, ментальності, психологічних особливостях людей, політиці тощо. Регіональні інтереси пронизують економічний, національний і соціально-політичний устрій України загалом. При цьому вони в деяких моментах не співпадають, і є різновекторними. Причини цього слід шукати в історичному минулому. Тому необхідно розкрити походження і сутність регіонального поділу України, витоки різноспрямованості інтересів окремих регіонів. [6]

Умовно в Україні виділяють п'ять великих історичних регіонів: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина, Західна Україна, Південна Україна.

До Південної України, як великого історичного регіону, відносяться землі, які до 1917 р. входили до складу Катеринославської, Херсонської і

Таврійської губернії. Як територія, що характеризується певною історичною єдністю, Південь може сприйматися лише до початку 80-х років XIX ст. А в XX столітті, він вже постає як достатньо сегментована територія. В межах цього великого регіону виділяються чотири території – Донбас, Крим, Степовий Південний Схід (територія, що розташована ближче до портових міст Одеси, Миколаєва, Херсона і простягається від Дніпра до Дунаю); Надпорожжя і Запорожжя (охоплює колишню територію Запорозьких Вольностей і Азовського козачого війська – тепер це Дніпровський промисловий регіон).

Південна Україна серед цих регіонів виділяється природно-кліматичними умовами – степова зона, яка впливає на історичні процеси на цій території. Південний регіон найбільший за площею (становить понад 40% сучасної України). Це територія між країнами Європи, з одного боку, і Кавказом та Центральноазіатськими державами, з іншого. Завдяки йому Україна має зручний вихід до Азовського та Чорного морів.

Абсолютну більшість населення регіону становлять українці, але водночас Південь відрізняється від інших регіонів своєю мультинаціональністю.

Південний регіон – один з наймолодших за тривалістю перебування у складі української етнічної території. У свій час він був під владою Київської Русі, а в X–XIII ст. потрапив під контроль тюркських племен і татаро-монголів. Потім Велике князівство Литовське на деякий час закріпило ці землі за собою. Після захоплення Північного Причорномор'я Османською імперією, васалом якої стало Кримське ханство, українське населення стало витіснятися з цього регіону. Сліди християнської присутності в Нижньому Подніпров'ї археологи виявляють і після монголо-татарської навали, у XIII–XIV ст. Пізніше, з виникненням козацтва українська присутність на Півдні знову різко посилилась.

Козацька доба в історії регіону продовжувалася до кінця XVIII ст. За цей час українське козацтво, яке локалізувалося в степовій частині Півдня

стійку, закріпило репутацію регіону свободи. Зокрема для Російської імперії Запорозька Січ була небезпечною з її прагненням створити незалежну державу. Тому, після завершення російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Запорозька Січ була ліквідована імператрицею Катериною 2, а південноукраїнський регіон був включений до складу Російської імперії і утворено в 1764 р Новоросійську губернію. Вона проіснувала до 1802 р., коли вся територія Південної України була поділена на три губернії – Катеринославську, Таврійську і Миколаївську [31].

На Півдні планувалося побудувати третю столицю імперії (на її роль готувалося місто Катеринослав), що, серед іншого, повинно було продемонструвати особливу важливість південного вектора зовнішньої політики Росії. Катерина II та її придворні всерйоз планували утворення на руїнах Османської імперії новогрецької держави із столицею у Константинополі. Це був “грецький проект” – модернізована російська теорія III Риму. Під час тріумфальної подорожі Катерини II до Криму у Херсоні спорудили браму із написом: “Шлях на Царгород”. На роль імператора відновленої Візантії готувався внук Катерини великий князь Костянтин, якого виховували в традиціях візантійського еллінізму. Південь України у “грецькому проекті” перетворювався на плацдарм для подальшої експансії Російської імперії на Південь.

Проте, не всі прагнення російської влади вдавалося втілити в життя. Проблема завжди була в тому, що царська, а потім комуністична і нинішня російська влади намагалася приєднати якомога більше територій без цілі створити сприятливе економічне, політичне і соціальне середовище. Єдиною метою є розширення кордонів, а далі вже важко втримати свої позиції. Це показав кінець XIX та початок XX століть, коли російську імперію сколихують повсюдні повстання і в підсумку царизм було повалено, а переміг більшовицький лад. В цей період було налаштовано дієву систему державного апарату керування СРСР. І знову утиски і гноблення зазнавав український народ, який ніколи не полишав надії здобути незалежність [12].

На початку ХХ століття починає формуватися таке поняття, як нація. В нього вкладають більш чіткі і зрозумілі для всіх людей поняття спільного, що об'єднує певну сукупність людей. До цього часу чіткого поняття про те, що це таке нація не існувало і нікого не цікавило, бо так склалися історичні обставини. Ми можемо відзначити, що саме в даний період також з'являється уявлення і формується поняття української нації. Процеси, які відбувалися на початку ХХ століття дають чітку картину, про те що українці хотіли створити свою державу, де провідною нацією була б українська, а держава мала свої кордони, свій державний устрій, політичне керівництво, військові формування [29].

Перша світова війна стала одним з приводів до вказаних вище процесів, бо українці брали участь в ній не за власним бажанням чи своїми інтересами, а лише виконували вказівки царського уряду. Пізніше починаються революційні події в Російській імперії, які охоплюють і українські землі. Виникнення таких формувань, як Гетьманат Скоропадського, УНР, ЗУНР, Махновщина і т.д., не можуть не свідчити про те, що українці хотіли мати власну державу без участі в союзах чи бути в складі іншої держави.

Наприкінці ХХ ст.. Україна, нарешті стала незалежною, що допомогло населенню осмислити те, ким вони є. Що українці – це окрема нація, а Україна – вільна, незалежна, суверенна держава. Нажаль влада росії не змогла змиритися з цим тим фактом, що Україна – це не частина росії і на протязі багатьох років не могли змиритися і прийняти це. Як результат ми сьогодні бачимо і переживаємо новий етап становлення нашої держави і будемо сподіватися, що наша держава вже остаточно здобуде незалежність і постане на міжнародній арені, як багато інших країн, яків свій час, також пережили подібні процеси [9].

Значна частина Півдня України була і залишається в окупації, люди були змушені покинути свої домівки – це і є стимулом для нашого народу боротися і ні за що не поступатися ворогові. Війна поставила остаточно крапку в будь-яких відносинах з російською федерацією. Відтепер жоден

країнець не захоче мати ніякого відношення до агресора і навіки вся Україна запам'ятає той біль і ті рани, що принесли з собою окупанти на нашу землю. Криваве ім'я росії навіки закарбується в історії української держави, як рубець, який буде повсякчас нагадувати про себе [31].

Психологічний портрет сучасної української людини формувалася протягом багатьох сторіч. Тепер це самостійна, незалежна, впевнена собі людина, яка розуміє де розташована, яка її назва, бо ціна яку платить зараз Україна і українці дуже велика. Кожен українець розуміє хто друг, а хто ворог. Хто підтримає і допоможе в скрутні часи, а хто ні. Історія має вчити нас жити і цінити те що ми маємо, бо якщо ми не будемо знати що було до нас, то і майбутнього не буде. Треба вчитися на своїх помилках і йти вперед в світле майбутнє, рости нові покоління українців, які будуть нести крізь покоління світлу надію і пам'ять про жертву, яку було принесено заради їх існування.

1.2. Вивчення стану та перспективи дослідження процесів національного самовизначення в умовах військового конфлікту

Джерельну базу даного дослідження складають наукові праці з психології та історії, статті в наукових періодичних виданнях, інтернет-джерела, писемні, усні або відео свідчення учасників бойових дій та очевидців, які мимовільно стали заручниками ситуації, що склалася на теренах нашої держави у 2022 році.

Опрацьовуючи історіографію проблематики, дослідником було пропрацьовано психологічну, аналітичну літературу воєнного часу, історичні праці, проаналізовано соціальні мережі, військові форуми.

Найбільший вклад в теорію війни здійснив Карл Клаузевіц. Однією з основних його заслуг є підкреслення значення психологічних факторів, що впливають на кожну окрему людину. Висловлюючись проти «геометричної»

школи стратегії, яка була основною в ті часи, він продемонстрував і довів, що людський дух набагато важливіше, ніж плани і стратегії головнокомандувачів. Зокрема, він проаналізував роль в бойових діях страху та втоми, підкреслив значення рішучості та сміливості кожного окремого бійця [16].

Беручи до уваги війну нашого часу, цей момент виразно проявляється в бойових діях, які відбувалися на початку війни, коли російське військо несло значні втрати, бо у них не було мотивації. Натомість українські військові мали переважаючий стимул, бо від них залежить не тільки власна доля. Вони воюють за своїх рідних, домівки, за вільне майбутнє близьких, долю держави й народу [26].

К. Клаузевіц сприймав війну, як характеристику виключно політичної сфери. На тлі дії політичних завдань і цілей війна стає інструментом, за допомогою якого ці цілі досягаються. Лише в уявній, ідеальній формі політична і військова мета співпадають. Війна, згідно теорії Клаузевіца, знаходиться в політичному підпорядкуванні і являє собою один з варіантів відносин між державами. Політична мета війни, полягає в нав'язуванні противнику своєї волі. Досягнення якої здійснюється через насильство. Дане твердження має місце в процесах, що відбуваються протягом багатьох років в Україні, коли влада російської федерації намагалася впливати на політичну ситуацію, маючи в управлінні державою своїх людей. Проте, коли в такий спосіб не вдалося досягнути результатів, було прийнято рішення вирішити дану проблему військовим шляхом [7].

Для того, щоб пояснити природу походження воєн, психологи різних напрямків намагалися осмислити і пояснити дане явище. Зокрема, за “Чикагською традицією” або “теорією ролей” (представники Дж Мід, Г.Блумер, Р. Парк) як напрям символічного інтеракціонізму ставить за мету пояснити поведінку окремого індивіда в термінах організованої поведінки соціальної групи.

Ч. Москос, розробляв моделі ставлення суспільства до війни й вивів дослідження на рівень психології суспільства. За його військово-соціологічною концепцією, ймовірність застосування державами збройного насильства чи розв'язування війни визначається типом ставлення суспільства до війни. Він виділяє типологію ставлення до війни: “суспільство готовності до війни”, “суспільство стримування війни” та “суспільство заперечення війни” [1].

В.Серебряников розробив показники за допомогою яких можна визначати типологію суспільств й досліджувати динаміку суспільної психології у ставленні до війни:

1. наявність (відсутність) джерела воєнних небезпек та загроз;
2. агресивність та войовничість;
3. здатність і готовність до можливого або реального вступу у війну (конфлікт);
4. їх частота чи періодичність, види і характер;
5. дотримання чи порушення міжнародних правил ведення війни або воєнного конфлікту;
6. активність чи пасивність і солідарність чи розколотість населення щодо їх запобігання або припинення, підготовки та ведення тощо[33].

На цій основі діляться на типи суспільств за відношенням до війни: “суспільства воєнних небезпек (загроз)”, “суспільства-воїни”, “суспільства готовності до війни”, “суспільства, що воюють” (що ведуть класичні, “холодні” або психологічні війни-конфлікти), “миролюбні суспільства”, “суспільства без інструментів війни” (без армій); “суспільства запобігання війни”, “суспільства антивійни” і т.п. [2].

Згідно концепції Фрейда, агресивність, війна і збройне насильство в певному значенні, слугує формою зняття накопиченої в суспільстві психічної напруги, що випливає з конфлікту несумісних складових психіки людини. Фрейд надає два види пояснення витоків насильства і війни: 1) коріння деструктивності і війни в агресивності людини, агресивність як наслідок

зіткнення підсвідомих бажань людини з культурними заборонами та нереалізованість бажань; 2) насильство, зокрема, війна як один з каналів розрядки природного потягу до руйнування, смерті [14].

Неофрейдизм аргументує позицію через наступні тези. Згідно Е. Фромму війни виникають за рішенням політичних, військових чи економічних вождів для захисту своїх інтересів від реальної або вигаданої загрози безпеці своєї країни або ж для того, щоб підтримати свій особистий престиж чи здобути славу. Ці люди по своєму психологічному стану не відрізняються від середньої людини жорстокістю чи злобністю. З цього випливає, що головною загрозою для людства є не нелюд чи садист, а звичайна людина, наділена необмеженою владою.

Для того, щоб керований ними народ віддавав своє життя і вбивав інших, їм необхідно нав'язати такі почуття, як ненависть, злобу, деструктивність і страх. Разом зі зброєю ці відчуття допоможуть в веденні війни.

Вчені-психоаналітики зробили вагомий внесок у дослідження типів соціального характеру у сучасних суспільствах, масової психології війн ХХ століття, психології фашизму як різновиду тоталітаризму. За Фроммом, детонаторами і провідниками масових проявів агресивності, жорстокості, насильства, котрі не є притаманним виключно воєнному часу, є продукovanі “хворим суспільством” груповий нарцисизм (релігійний, расовий, політичний), психологічний стан фрустрації та механізми “втечі від свободи” – прагнення мати необмежену владу над іншими (садизм), прагнення підкоряти себе іншим заради власної безпеки (мазохізм), руйнування людиною світу, щоб світ не зруйнував її (деструктивність), масовий конформізм [32].

Опрацьовуючи книгу Ерїха Фромма «Втеча від свободи», можна зробити наступний висновок, що автор висвітлюючи цілеспрямованість людей до втечі від свободи, намагається проаналізувати і знайти витоки цього процесу. Аналізуючи історичні події починаючи від середньовіччя, він

робить висновок про те, що зміна в устрої суспільства вже в епоху Реформації, вплинула на свідомість людей по різному. Хтось відчув задоволення від свободи вибору, а для багатьох ця свобода була не потрібна, бо вони не знали як її використати і всіляко намагаються позбутися її.

Також, автор намагається проаналізувати типи характеру людей і в підсумку приходять до висновку, що в фашистській Німеччині, коли до влади прийшов Гітлер з авторитарним типом характеру, то поступово сконцентрував всю повноту влади в своїх руках разом зі своїми прихильниками. Це було наслідком того, що в даний період склалися економічні, соціальні, політичні обставини так, що більшість людей були схильні до того, щоб підтримати свого лідера. Влада країни була одним цілим з населенням і будь-які прояви незгоди означали протистояння з всією країною. Ті ж процеси ми спостерігаємо в Росії з приходом до влади Володимира Путіна.

У подібному до Фромма напрямі В. Райх розкриває психологічне підґрунтя фашизму у праці “Психологія мас і фашизм”. Ретельне дослідження характеру обділеної, пригніченої “маленької людини” хворої цивілізації призводить до висновку, що фашизм є сукупністю всіх ірраціональних характерологічних реакцій звичайної людини. Фашистська ментальність є ментальністю “маленької людини”, яка поневолена, прагне до влади, і в той же час протестує [35].

Як відзначає В. Райх, всі фашистські диктатори походять з середовища “маленьких людей”. Така психологія мас спричинена патріархальними інститутами суспільства, котрі у регуляції соціальної поведінки індивідів спираються на механізми страху, пригнічення волі, придушення життєвої енергії [25].

Проводячи аналіз соціальних мереж України (Instagram, Tiktok, Facebook, youtube), маємо одну спільну рису для всіх суб’єктів взаємодії. З самого початку повномасштабної війни, президент, зірки української естради, популярні блогери (Володимир Зеленський [11], Олексій Арестович

[20], Ірина Верещук [36], доктор Євген Комаровський [13], Сергій Притула [28], Тарас Тополя [38]) на яких підписано мільйони людей і які мали аудиторію серед великої кількості читачів з Росії, почали діяти злагоджено.

Вони записували і поширювали звернення до людей з росії із закликами вплинути на свою владу, щоб зупинити війну. Вели активну пропаганду проти керівництва російської держави, засуджували військові дії, вбивства мирного населення, бомбардування міст та інше. А на противагу їм, підкреслювали свою підтримку української влади і президента. Таким чином, вони сприяли психологічній підтримці населення, збирали кошти на допомогу армії, брали активну участь в закупівлі харчів, одягу для військових і біженців, допомагали вивозити людей з окупації та місць активних бойових дій, поширювали інформацію про злочинні дії Росії в Україні.

Окремо необхідно відзначити сторінку в Інстаграм служби новин «Радіо Свобода», де з самого початку війни публікуються кадри, інтерв'ю з постраждалими, фото та відеодокази фактів злочинів та насилля над українським населенням. Це один із опозиційних до уряду путіна в росії засобів масової інформації. Вони намагаються всіма засобами донести населенню правдиву інформацію про хід війни в Україні, трагедію яку вона несе для людей в росії. Часто можна зустріти кадри висловлювань жителів росії проти війни, які не хочуть її продовження і намагаються в будь-який спосіб зупинити [24].

Провідні українські телевізійні канали («UA: Перший», «Рада», «1+1», «ICTV», «Інтер» й «Україна») на початку війни об'єдналися і створили «Єдині новини» де висвітлювали головні події війни в нашій країні. Вони на телебаченні, в соцмережах, месенджерах поширювали оперативні новини про стан воєнних дій та останніх подій в країні, що було немало важливим для населення. Люди себе краще почувають морально, коли знають, що відбувається навколо, можуть планувати свої подальші дії. Завдяки оперативній інформації люди встигли виїхати з місць де велися активні

бойові дії, знали якою дорогою краще їхати, які території зайняті, які обстрілюються, який стан подій на фронті, як реагують на війну інші країни і т.п. [27].

Знати останні події в перші дні війни було важливим, зокрема тому що такого роду стрес і тривогу люди переживали вперше. Оперативна інформація давала змогу розуміти що відбувається і не панікувати, приймати різного виду інформацію критично, зважувати і визначати що правда, а що ні. Наша країна немаленька і тому було важливо знати, що відбувається не тільки в місці де живе людина, а й ситуацію в цілому в країні, бо рідні знаходяться в різних куточках і не завжди є зв'язок.

Ютуб канали, які повідомляли оперативну інформацію, проводили інтерв'ю з аналітиками, першими особами в державі, аналізували стан воєнних дій і т.д. Серед таких можна відзначити Дмитра Гордона [8], Олега Жданова [21].

Своєрідністю виділяються воєнні форуми в мережі Інтернет «War online» [39] та «Reibert.info» [37]. Вони не мають чіткої направленості в тематиці, всі учасники мають право створювати свою тему, на яку хочуть поспілкуватися та дізнатися відповідь, в них також немає чітких правил і обмежень тому, що кожен учасник має можливість виставляти різні варіанти пояснення подій та висловлювати свою, ніким не редаговану, думку.

Завдяки наданим військовій практиці можливостям, наукова психологія є джерелом тлумачень природи війни й підґрунтям для конструювання інструментальних моделей «психологічної війни». Представники різних напрямків психологічних досліджень в різні часи намагалися пояснити психологію походження, ведення війни, причини підтримки широкими масами і т.д., але тільки психологічних знань в цьому питанні буде недостатньо. В цьому питанні потрібно знати багато аспектів з інших галузей знань: історія, військова справа, конфліктологія і т.п. – для того, щоб різнобічно підійти і розглянути конфлікт з усіх сторін.

РОЗДІЛ 2.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ І РОСІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ВІЙНИ

2.1. Соціально-психологічні передумови початку війни в Україні

Для досягнення завдань даного дослідження, в нашій роботі ми будемо використовувати наступні методи:

- Біографічний метод. Використано ретроспективний погляд на життя особистості за допомогою системи дослідження, діагностики та проектування життєвого шляху людини.

Складено приблизний, загальний для всіх жителів Південної України, життєвий шлях і позначено у ньому чинники, що вплинули на формування їх національної ідентичності, а саме в кризові моменти від початку збройної агресії росії. Прослідковано важливі зміни, особливості поведінкових реакцій людей у різні періоди.

- Вивчення продуктів діяльності. Досліджено та зібрано, систематизовано, проаналізовано продукти діяльності людини. Про психічне життя, особливості людей складено характеристику за продуктами їх діяльності: малюнки, письмові твори (вірші, проза), технічні вироби, колекції тощо.

З початком військових дій, населення України починає активний рух до зміни світосприйняття, розуміння свого місця в ньому. Українці починають розуміти, що їм потрібно самим захищатися і боротися за свою країну і її майбутнє. Багато хто починає писати щоденники і спогади про ці події щоб зафіксувати свої думки, емоції, переживання.

Люди починають писати мемуари під час війни часто несвідомо. Це виступає своєрідним способом відволіктись від подій, що відбуваються навколо, згадати про свою сім'ю, про мирне життя, таким чином вони

допомагають собі самі, що називається само зціленням. Викладаючи на папері свої емоції люди займаються психологічною самопомогою. Таким чином вони замінюють собі похід до психолога, якого може не бути поруч, наприклад на лінії бойових дій, чи в окупації.

В наш час похід до спеціаліста, який допоможе впоратися зі своїми емоціями і переживаннями це не настільки поширене явище, як в країнах Західної Європи та Америки. Часто недовіра і страх пов'язані з тим, що люди ототожнюють психолога з психіатром і думають, що їх будуть вважати душевно хворими і почнуть лікувати. Це є наслідком радянських часів, коли людину без роз'яснень забирали працівники психлікарень і відвозили на примусове лікування. Адже, система яка мала піклуватись про психологічне здоров'я людини була перетворена на частину радянського репресивного апарату.

Дуже показовим в цьому плані є справа генерала часів Другої світової війни Петра Григоренка. Ухвалою Військової колегії Верховного Суду СРСР в 1964 р., а потім і в 1969р. він був направлений на примусове лікування в спеціальну психіатричну лікарню. А вже 1997 року Президент України Леонід Кучма видав указ про (посмертне) нагородження генерала Петра Григоренка орденом «За мужність» I ступеня. Цим указом його також визнано політв'язнем, скасовано неправдивий діагноз «психопатія», поставлений радянською каральною психіатрією, поновлено його генеральське звання, усі попередньо заслужені регалії та нагороди [5].

Як показав досвід, хоч і короткої, волонтерської роботи на початку війни 2022 року. Коли ми з викладачам та студентами кафедри психології їздили допомагати вимушеним переселенцям з Маріуполя, то люди насторожено ставилися до нас і коли бачили напис «Психолог», говорили: «З цим у нас все в порядку». Але все в порядку не може бути апріорі тому, що війна на всіх нас вплинула в більшій чи меншій мірі. На людей з Маріуполя безперечно більше, бо це вже друге велике потрясіння з 2014 року по сьогодні. Масштаби війни там і в нас відрізняються. Якщо їх там почали

бомбити з самого початку війни, відрізали від зовнішнього світу і як вони говорили, приїхавши до Запоріжжя: «Нарешті ми попали в цивілізацію!». Тут дійсно важко судити. Всім було страшно на початку війни і люди почали покидати домівки і їхати з міста або країни щоб врятувати себе і дітей, будувати укріплення, брати в руки зброю та йти до лав ЗСУ й територіальної оборони, щоб мати змогу хоч якимось чином допомогти та прогнати ворога зі свого дому [15].

В Маріуполі не було стільки часу щоб встигнути підготуватися і морально і фізично тому, що вони знаходились в облозі з перших днів. Люди, що встигли те й взяли з собою і поїхали з рідних домівок, не знаючи чи повернуться туди чи ні. Тим часом російські військові бомбили місто, заклади культури та освіти, лікарні, пологові будинки, домівки людей. Це найвищий рівень психологічного впливу на людей. Для кожної людини нічого не може бути гірше втратити рідних, їхати чи йти по місту і бачити багато мертвих людей, знищених будинків, магазинів, все те, що вони бачили все свідоме життя, де зростали, а тепер все зруйновано. Ці люди пережили горе декількох втрат, і якщо в той момент вони на цьому не концентрували свою увагу, то в майбутньому це обов'язково може стати тригером і може розвинути посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) [4].

Також великим випробуванням для людей стала дорога. Не кожного дня з міста випускали людей, які хотіли евакуюватися, треба було дочекатися своєї черги. По дорозі було багато російських блокпостів, через які не всіх пропускали, обшукували людей і їх майно, а також могли обстріляти. Багато машин приїжджало до Запоріжжя брудні, з заклеєними вікнами, з написами «Діти» та з пов'язаними білими стрічками. Ці всі події були справжнім психологічним випробуванням для людей. Не всі витримали такого роду перевірку. Психологічний тиск зробив свою роботу, когось укріпив, а когось, нажаль, зламав [6].

Проте, прикріплювати написи «люди», «діти» чи ще якісь, що вказують на місця дислокації цивільних людей в даному випадку не являється

безпечним. Ще на початку війни в одній зі своїх публікацій австрійський знавець сучасних військово-повітряних сил та їх застосування, історик, письменник і публіцист Том Купер (Tom Cooper) повідомив українців, що не треба писати написи: «Діти», «Люди», «Швидка допомога» і тд. тому, що російська армія використовує такі об'єкти для знищення в першу чергу. Фрагмент перекладу його поста на сторінці в Facebook: "У вересні 2015 року в Сирії повстанці — через Білі шоломи (Сирійська Цивільна оборона, волонтерська організація, створена для евакуації, порятунку і медичної допомоги цивільному населенню) і ООН – повідомили російському командуванню на авіабазі Хмеймім про кожен з госпіталів на територіях, підконтрольних опозиції. Вони надали точні координати, сподіваючись, що російські ВКС будуть їх обходити.

Росіяни розбомбили кожен лікарню, про яку було повідомлено, а потім почали проти білих шоломів кампанію наклепу, проголошуючи їх "джихадистами" [19].

З вказаного вище випливає висновок, що для російських військових немає жодного поняття чесного ведення війни, людяності, співчуття, жалю. Всі людські якості вони зневажають, на що вказують і ті причини, заради яких вони почали війну. На рівні вищого керівництва держави-агресора поширюються ненависницькі настрої по відношенню до нашого народу. Все, що пов'язане з назвою «Україна» нівелюється, принижується, висміюється, засуджується. Такого роду поведінка показує на рівень інтелектуального і цивілізаційного розвитку. Замість того, щоб жити в мирі і злагоді, розвивати загальнолюдські цінності і поширювати добро, російське керівництво не дає мирно існувати всім своїм сусідам і несуть з собою смерть і занепад. Такий спосіб розвитку суспільства є деградуючим і приречений в майбутньому на зникнення [1].

2.2. Методи психологічного захисту і підтримки народу України під час війни

З самого початку війни населення України охопила паніка, чого й хотів агресор. Ще з осені 2021 року гостро поставало питання: «Нападуть чи ні?». Коли почалися тренування Російської армії на кордоні з Україною, багато українців сумнівалося, що це дійсно станеться. Психологічний захист кожної людини влаштований так, що мозок блокує і відфільтровує інформацію, яка може негативно вплинути на нього. Психологічні атаки найстрашніші для існування людини, якщо людина не в змозі контролювати свій психічний стан, то під загрозою взагалі її існування фізичне.

Найефективнішим способом морального тиску на народ України, було напасти саме вночі, коли люди мирно спали і не очікували нічого. А коли люди прокидаються вранці від звуків вибухів або коли від слів: «Прокидайся! Війна почалась!», чи перше, що чують і читають в новинах – закінчилось спокійне, мирне існування. Відразу виникає питання: «Що робити? Як діяти? Що буде далі?». І ця невизначеність поширює в свідомості тривогу, якщо немає чіткої відповіді і плану дій. Основа для психологічного впливу готова. В такому випадку свідомістю людини управляти легше. На що і розраховували тактики і керівники так званої «спецоперації» [15].

На щастя, за вісім років війни українці навчилися боротися і підготувалися до війни збройно і психологічно. З початком бойових дій активізувалися засоби масової інформації, які намагалися якомога краще інформувати населення про стан справ в країні. Почалася масова евакуація населення на захід країни і за кордон, що допомогло багатьом людям мати змогу врятувати життя собі і своїм дітям. Масово почалася підготовка міст до оборони, люди пішли в військкомати і до лав територіальної оборони, інші допомагали в побудові укріплень. В умовах воєнного стану продовжувалась поставка продуктів харчування до магазинів. Люди масово пішли до закладів медичної допомоги здавати кров на потреби пораненим в бойових діях. В

соцмережах створювались пости на підтримку України, збройних сил, а також на противагу ворогу, виставляли відео і фото фіксацію поразок і низького морального духу ворога. Всі ці та інші фактори, зміцнили віру і моральний дух українців по відношенню до держави і себе особисто. Вселило надію, стимулювало допомагати і сприяти перемозі в цій війні [17].

Також одним із стимулюючих психологічних факторів стала народна творчість і зокрема пісні, що склалися в цей нелегкий час та відроджувалися з пам'яті людей від попередніх історичних періодів. Найпершою, що поклала початок, стала пісня, що була популярною ще на початку ХХ століття під час революційних подій 1917-21 років і була гімном Українських Січових стрільців «Ой у лузі червона калина». Її походження відносять ще до часів Хмельниччини, коли козаки боролися за незалежність у Визвольній війні з Річчю Посполитою. В часи революції початку ХХ ст. вона підіймала дух українцям, що боролися за незалежність нашої держави, але нажаль безуспішно. В наш час, вона також спрацювала в дусі того часу. Її вперше озвучив лідер українського гурту «Бумбокс» Андрій Хливнюк [12].

В подальшому її підхопили і відомі музикальні виконавці світу, а також України. В соціальних мережах (ютюб, тікток, інстаграм і т.д.) можна зустріти її виконання в багатьох варіантах і різними людьми. Зараз дуже часто на вулиці можна почути виконання цієї пісні дорослими і дітьми, вона не втрачає своєї популярності. Таки чином, ця пісня завжди супроводжує українців в їх боротьбі за свободу і незалежність, а це являється неабияким вагомим зміцнюючим елементом сильного психологічного духу [22].

Також, психологічний стан сучасного українця відображається в народній творчості – це, зокрема, пісні, вірші, малюнки, фото. Спортсмени різних напрямів підтримують свою Батьківщину і їй присвячують свої перемоги. Співаки і гумористи їздять по світу з концертами, щоб мати змогу зібрати кошти на допомогу військовим. Волонтери збирають кошти, продукти, оснащення і доставляють на фронт, ризикуючи своїм життям. Багато людей залишається вдома і працює далі, що сприяє підтримці

економіки. Звичайні люди і компанії реалізуючи свою продукцію, перераховують частину грошей на потреби Збройних сил України, адже кожного дня потрібно воювати і на це витрачається багато ресурсів, які необхідно поповнювати. Дана ситуація неабияк згуртувала українців і Східних, і Південних, і Західних, і Північних областей. На підсвідомому рівні всі розуміють, що поодиночі не впоратися з ворогом [23].

Найбільш ефективним способом психологічної підтримки українців під час війни є взаємодопомога. Коли люди допомагають і підтримують одне-одного, збирають допомогу для військових, працюють, як єдине ціле – це і є найбільш значним та зміцнюючим елементом, який об'єднує всіх в єдине ціле і спонукає на боротьбу з ворогом. Тільки в єдності сила, поодиночі важко здобути перемогу і легше стати жертвою.

Багато українців залишається під окупаційною владою. Це часто більш вразливі верстви населення, такі як люди похилого віку, інваліди або ті, хто їх підтримує і допомагає. А ще є люди які не хочуть покидати свої домівки, якою б не була загрозливою ситуація. Ці люди, також мають моральне право діяти на свій розсуд, адже кожен день може бути для них небезпечним. Якщо вони вирішили залишитися, ніхто не в змозі їх примусити виїхати, бо не кожна людина може залишити все і поїхати. Для багатьох психологічно важко це зробити. Якщо на тимчасово окупованих територіях не залишиться українців, то і військовим легше буде довести, що це наша земля і визволяти від ворога. Багато українців чекає того часу, коли їх звільнять, відновиться мирне життя в Україні і вони зустрінуться зі своїми рідними [27].

Серед негативних психологічних проблем для українців, можна відзначити розуміння того, що Європейські країни і США могли б активніше, але не хочуть втручатися в цей конфлікт. Чужа війна далеко. Для кожної людини важливо щоб вдома все було добре. Помирають люди, багато стає бездомними, руйнуються і зрівнюються з землею міста і села. Це проблема по більшій мірі залишається суто Українською, хоча з кожним днем розміри допомоги зростають. Війна впливає в різних сферах на весь Світ і чим довше

вона триватиме, тим більше буде проблем в майбутньому в різних сферах життя. Психологічне здоров'я кожного українця з початком війни стало значно гіршим, на що варто звернути увагу керівництву держави. Для підтримки нормального психологічного стану під час та після відновлення звичного соціального устрою в мирний час, необхідно створювати ефективну систему підтримки та психологічної реабілітації населення України.

Російський народ можна виділити як окрему групу, що також постраждала морально, бо гинуть тисячами солдати, а також пропаганда, та посилення ненависті до всього оточуючого світу, страх за власне життя, вимушена еміграція, втрата рідних, друзів і т.д. На людей всього світу також ця війна впливає прямо або опосередковано – переселенці з України, рідні, що залишилися, психологічна, матеріальна допомога, страх вторгнення Росії, якщо це прикордонні держави, співчуття, провина за неможливість допомогти, участь рідних чи знайомих у війні і т.д. Тобто сказати, що когось не зачіпає проблема війни неможливо. Всі абсолютно в більшій чи в меншій мірі відчувають цей вплив. В психологічному плані, напевно немає чогось більш страшного за війну і це логічно тому, що вона веде за собою багато бід, смертей, розруху, занепад, епідемії і т.д.

Отже, комплекс заходів, які допоможуть українському народу під час війни можна виділити такі:

- взаємодопомога українців один-одному;
- єдність всіх регіонів країни;
- психологічна підтримка;
- надія на краще майбутнє;
- робота, як вклад в майбутню перемогу (робочі, волонтери, військовослужбовці, дипломати і т.д.);
- відпочинок, для того щоб ефективно працювати і бути в ресурсі;
- арт-терапія, спорт, хобі – те, що допомагає відволіктись від буденності і не давати підґрунтя негативним емоціям.

Найбільш складний період в історії України в 21 сторіччі припав саме на початок сторіччя, коли паралельно з політичною боротьбою з корупційною владою починаються військові дії і втрата частини територій, а в 2022 році починається повномасштабна війна. Це випробування для українського народу в усіх сферах життя. Для психологів, також свого роду перевірка на можливість ефективної роботи в умовах війни. Ніхто до цього не був готовим, але завдяки взаємопідтримці і підтримці наших колег з інших країн, ми можемо створити необхідні інструменти для ефективної роботи під час та після закінчення військових дій.

2.3. Особливості психологічного впливу на свідомість населення країни-агресора, що зумовило підтримку влади

Всі процеси в світі мають свій початок, так само і ідеологія російської федерації має своє підґрунтя. Росія вважає Україну своєю територією з часів укладання Переяславських угод 1654 року. Саме тому й досі не може змиритися з тим фактом, що Україна може бути незалежною суверенною державою. В цьому принаймні вони намагаються запевнити весь світ, свій народ, і українців. На думку автора давати оцінку сучасній війні ще зарано, бо ми ще не знаємо чим вона закінчиться і головне, коли? Та можна зробити деякі висновки з поведінки сучасних росіян з погляду психології.

Намагаючись хоч якимось чином пояснити та виправдати таку агресію путіна і військових, росіяни всіма способами намагаються створити враження наче дійсно вірять в ті речі, що говорять в них по телебаченню, а дехто й справді вірить. Така поведінка є з одного боку психологічним захистом людей. Вони намагаються заспокоїти себе і всіх оточуючих, що все добре йде за планом і знайти логічне пояснення всьому, що відбувається навколо. З іншого боку, масмедіа сучасності досягли такого рівня розвитку і впливу на людську свідомість, що навіть без прямого, очевидного прояву, мають не аби який вплив. Насправді дуже легко поширити цей вплив на свідомість за

допомогою важелів, які розроблялися протягом багатьох років системою влади та державним апаратом управління [30].

Правління діючого президента росії, аналогічно до схожого в психологічному плані, керівництва фашистської Німеччини, розробило важелі морального впливу на населення, такі як: великий і непереможний народ, багаті природні ресурси від яких багато країн залежні, спільний ворог «країни Заходу» і США, єдність народу з лідером та його абсолютний авторитет і т.д. Ці компоненти об'єднують всі прошарки суспільства, а також великих магнатів, що в економічному плані тримають всю країну. В їх інтересах більш цікавими є вигоди в економічному зростанні, тому вони також тримаються лідера, який має вплив на всі сфери життя і на людей, зокрема.

Багато людей, які можливо і проти війни, роблять вигляд, наче нічого не сталося. Для того, щоб відгородитися від того, що робить їхня держава і продовжують жити далі, бо бояться за своє і життя своїх близьких. Можливо це на деякий час допоможе нічого не помічати, не контролювати стан подій, але в підсумку не може не задіти всіх, як економічно, так соціально і психологічно.

Багато хто просто перестає спілкуватися з рідними з України. Це також можливо на деякий час стане певним захистом від нападок своєї влади і каральної системи, та в майбутньому немає гарантії, що і до них не дійде черга. Хтось цього не розуміє, а дехто точно впевнений в загрозі з боку держави і намагається виїхати і покинути країну назавжди, що також впливає на психологічний стан населення. Адже поїхати і залишити свою домівку, майно, друзів, рідних не так просто для людини тому, що по своїй природі людина психологічно прив'язується до того, що її оточує.

Деякі з людей впевнені, що вони покидають своє попереднє життя не на довго тому, що безкінечних воєн не буває, що їхнього лідера рано чи пізно хтось замінить і всі повернуться до нормального життя. Проте, економічне благополуччя, яке сильно підірвала війна та санкції, воно ще не скоро

налагодиться. Та ще й, доведеться компенсувати збитки ще тривалий час. Хотіли люди цю війну чи ні, а розплачуватися доведеться всім і у всіх сферах життя. Всі ці фактори мають вагомий психологічний вплив на населення Росії і їх не варто недооцінювати, в підсумку вини зроблять свою справу.

В праці Еріха Фромма «Втеча від свободи», дуже чітко можна прослідкувати думку про те, що людям легше бути залежними і в економічному і в соціальному плані. Коли автор розглядає епоху Реформації, то робить висновок про те, що людське самопочуття, було кращим, коли вони були залежними від свого соціального статусу в середні віки ніж, коли люди стали незалежними від феодалів і позбулися прив'язаності до певного класу. Вони звикли до такого устрою в суспільстві, а коли ставали незалежними, то не знали як себе вести, як жити далі, що робити зі своєю незалежністю. Така залежність продовжувалась на протязі існування багатьох поколінь, в підсумку люди звикали і нормально сприймали її. Так вони відчували власну визначеність і захищеність. Їм не доводилося нічого вирішувати і відповідати за свої вчинки – це було простіше, аніж будь-яка відповідальність.

Це є передумовою в поясненні тих процесів, які проходять сьогодні в росії. Відтак, можна провести паралель із сьогоднішнім, коли російський народ звик, що віками його контролювали, примушували робити певну роботу, контролювали кожен крок. Ця залежність існує в крові народу в моральних засадах суспільства.

Зараз, коли відбувається насилля і протиправні дії їхньої влади, спрямовані проти іншого народу, то це сприймається позитивно і це для них є нормою. Вони не в змозі сказати щось чи зробити всупереч своїй владі тому, що звикли покірно виконувати всі накази, які б вони не були. На протиправні покірним масам повинні бути люди, які їх зможуть психологічно тримати в певних рамках. Такий характер вимагає неабиякої сили волі і вміння впливати, психологічно пригнічувати інших. Якщо у вченнях Лютера і Кальвіна було прописано, що будь-яка влада, якою б вона не була – від

Бога, то в російського народу також зустрічається в православ'ї настанова, що всі раби Божі. Тому, автором зроблено висновок про те, що релігія у всі часи і у всіх народів відіграла і продовжує відігравати провідну роль, як спосіб для впливу на людський розум, поведінку і можливість мати важелі для управління свідомістю широких мас. Зараз ми спостерігаємо ситуацію, коли церквою в росії керує державний апарат управління.

Авторитаризм тримає під контролем все людське суспільство, а зокрема психологічну, моральну, економічну сторони його життя. Люди з авторитарним складом характеру насправді мають багато комплексів перед владою сильного лідера, вони визнають його якості, як управлінця, сильної людини, що може управляти багатомільйонним народом. Тому в них є незрозуміле бажання підкорятися.

Російська людина не може собі уявити, що можна не коритися волі царя, президента чи будь-якого іншого управлінця – це є уособленням рабського розуму. Людям легше покластися на розуміння і дії управителя ніж самим щось вирішувати і нести за свої дії відповідальність.

Ще одним аспектом виступає людська заздрість. Коли людина не отримує, порівняно з іншими тих земних благ, що могла б, то в її душі це залишає певний негативний слід, який вона намагається приховати, бо в силу певних обставин не може і не хоче ламати своє звичне життя. Проте, для психологічної рівноваги є важливим позбуватися всіх речей, що змушують нашу свідомість бути невірноваженою і нестійкою, інакше це буде тією руйнуючою силою, що не буде давати людині жити далі.

Саме зараз простежуються ті самі процеси, коли російський народ, який живе в постійному не достатку елементарних речей, що потрібні для його повноцінного існування. Прийшовши в Україну, солдати бачать, що у нашого народу все зовсім по іншому. Люди живуть матеріально краще, у нас є виборна влада, свобода слова, ми рухаємося до прогресу. Все це не дає спокою російським людям в психологічному плані, бо вони позбавлені всіх цих благ.

Дуже часто ми спостерігаємо, що звичайні російські солдати, які є вихідцями з низів суспільства, починають красти, вбивати, гвалтувати, руйнувати все, що роками наживав наш народ. Це свого роду помста, за краще життя. Психологічно вони виправдовують себе тим, що вони живуть гірше, а могли б так само або навіть краще. Та простіше за все це здобути просто пограбуванням інших і таким чином вгамувати свою жагу до помсти, ніж отримати завдяки своїй праці і зусиллям. Прикриваючи свої дії, боротьбою з американським режимом, який начебто намагається зіштовхнути два дружніх, братських народи [34].

Аналізуючи режим влади в Росії, можна сказати, відповідаючи на питання: «Чому б не зробити щось для свого народу, ніж воювати проти оточуючих держав?» Війна для російської влади – це спосіб відволікти увагу населення своєї країни від внутрішніх проблем. Адже народними масами легше управляти, коли вони бідні і не мають іншого виходу, ніж іти нібито на захист своєї Вітчизни, але насправді людям треба першочергові засоби для існування. Тому, коли за військову службу обіцяють заплатити, молоді люди йдуть на війну з надією отримати грошову винагороду. Бо все одно, якщо вони не підуть під кулі, то можуть померти вдома або будуть жити в недостатку все життя.

Також, як один з психологічних факторів є те, що нинішньому лідеру росії психологічно не комфортно відчувати, що десь недалеко від кордонів живуть люди більш вільні і політично і духовно, які можуть чогось досягнути більшого ніж держава під його керівництвом. Коли наша країна рухається в бік «Заходу» і намагається розвиватися. Якщо населення незадоволене керівництвом країни, то може змінити владу, навіть достроково. Все це приводить в гнів, заздрість, злість. Допустити подібне в своїй країні він не має права тому, що такі ж волелюбні настрої можуть поширитися і на території його країни. В підсумку доведеться втратити владу і піти на поступки народу, а інші республіки, що входять в склад Росії захочуть незалежності – це взагалі може стати катастрофою для його влади.

Потрібно також сказати про те, що російський народ та росія на протязі свого існування весь час переманювала людей здібних, талановитих, обдарованих з України. Наші «світлі уми» зробили вагомий внесок в розвиток російських науки, літератури, кіно і т.п. Їх досягнення видавались наче це досягнення російського народу, тому для керівництва країни важливо мати доступ до кращих розумів нашої держави. Росія мало що означає без України в культурному, соціальному, економічному відношеннях. Російський народ підтримує свого лідера, бо він задовольняє їх бажання в величі і з великим задоволенням смакують кожну перемогу в територіальному і військовому плані. Їх не хвилює питання, чому російські війська під час війни несуть втрати і не просуваються в завоюваннях територіально, бо в масштабах країни це не дуже помітно. Не може така велика, могутня, марнославна держава поступатися країні, яка набагато менша за їх країну. Морально для їх народу важко сприйняти поразку військову, тому в якості крайнього способу здобуття перемоги готові на те, що їх президент використає ядерну зброю. Такий стан речей їх психологічно більш задовольняє ніж поразка в війні [39].

Ми також прослідковуємо важливий момент в свідомості росіян, що вони готові вірити в будь-які слова свого лідера, навіть якщо це не правда. Підсвідома жага до задоволення своїх психологічних потреб в величі, нівелює ті способи за допомогою яких поставлена ціль буде здійснена. Навіть якщо їм говорять неправду і вони усвідомлюють це, але ніколи не визнають свою помилку.

Ми не можемо однаково засуджувати всіх людей. Кожен винен по-своєму, хтось за те, що хотів покарати наш народ за вольності, яких ми досягли за роки незалежності; хтось хоче завоювати побільше територій; хтось повернути своє минуле, безтурботне життя часів СРСР; хтось віддає накази стріляти, вбивати; хтось мовчки спостерігає; комусь це не подобається; хтось навпаки підтримує і стимулює таким чином і інших

підтримувати (стадний інстинкт); хтось виконує злочинні накази – винні всі в більшій чи меншій мірі [30].

Важливим моментом є те, що спонукає нас до дії. Якщо людина ставить перед собою ціль, то коли починає шлях до його виконання, зіштовхується з рядом проблем, які в свою чергу спричиняють певні наслідки, що можуть докорінно змінювати наше відношення до першочергової мети. Якщо плата за одержання того, що ми хотіли більша ніж ми очікуємо, то навіщо взагалі нам той результат? Отже, можна сказати, що люди часто не розуміють до кінця яку ціну доведеться заплатити за плани і свої вчинки. Починаючи війну, яку росіяни називають «спецоперацією», путін не уявляв собі всіх наслідків і масштабу цієї трагедії. А коли він вже все почав, то зупинитися на досягнутому він не може. Тому що його не зрозуміє в першу чергу його ж народ і весь світ взагалі. Залишиться забагато питань: «Навіщо?», «За ради чого?» і т.д. [23].

Зараз, коли війна вже затягнулася і повернення назад немає, ці питання не зникають. Ніхто й досі не дає на них відповіді. Те, що офіційно називає кремлівський уряд, це не пояснює тих жертв, що були понесені під час виконання поставленої мети. Жодна свідома людина не може назвати дані твердження, як основну причину тих руйнувань, тих смертей і в майбутньому підрахувати збитки буде неможливо, адже це величезні суми, які можна було б використати в зовсім інших цілях, наприклад, на підтримку власної економіки, розвиток, процвітання.

За багато років правління путіна та його оточення в країні, було скоєно неодноразове пограбування державного бюджету. А яким чином приховати таку несправедливість. В 2014 році склалися події, коли Україна намагалася вирішити питання з своїм корупційним керівництвом держави, цією ситуацією скористалися путін і його прибічники в Криму і на Донбасі. А коли, після приєднання Криму, російський народ «проковтнув наживку», то влада росії зрозуміла, що таким же чином і в даний час можна повернути ту

ж схему, але виявилось, що все набагато складніше вийшло ніж розраховувалося до війни [19].

За роботою Е.Фромма «Втеча від свободи», існує два типи взаємозалежності людського характеру, мазохізм і садизм. Ці типи схожі в своїй психологічній основі. Так як жертва не може жити без свого експлуататора, так і експлуататор не може жити без людини над якою має владу і важелі впливу. Вони обоє відчують потребу в взаємному співіснуванні тому, що бояться самотності. І раціоналізують таким чином власне співіснування. Раціоналізація – різновид психологічного захисту. Проявляється у спробах довести, що будь-які вчинки суб'єкта є єдино правильними, а тому – критиці не підлягають. Як правило, раціоналізацію використовують, щоб пояснити свої дії, що вже відбулися і які були негативно сприйняті оточенням. Раціоналізація допомагає зберігати самоповагу, уникнути відповідальності і провини.

На прикладі Німеччини, за часів панування нацистів на чолі з Гітлером, автор пояснює як авторитарний режим концентрує всю повноту влади в одних руках. Дуже чітко прослідковуються психологічні передумови, що стали основою для такої повномасштабної підтримки з боку населення всієї країни свого лідера. В світовій науці вчені цілком згодні з твердженням про те, що населення Німеччини після Першої світової війни, відчувало несправедливість Версальських угод і своєї долі в зв'язку з цим і тому хотіли реваншу. Найбільш вразливою соціальною ланкою суспільства став нижчий прошарок середнього класу, який втратив надію на майбутнє. Тому, саме він стає основою формування нацистського режиму [23].

Представники кожного соціального стану були по-своєму зацікавлені в встановленні влади Гітлера, на цьому і трималася його влада. Тобто, люди самі намагалися таким чином раціоналізувати свої цілі в цій владі і в подальшому в Другій світовій війні. Тому влада і народ стає одним цілим. Народ не може існувати без сильної централізованої влади, а влада в свою чергу спирається на підтримку народних мас і намагається підтримувати

інтереси кожного соціального прошарку, періодично вгамовуючи їх апетит, створенням певних умов чи можливостей, таким чином маючи беззаперечну підтримку з їх боку.

На сьогоднішній день, ми спостерігаємо схожі процеси в російському суспільстві, коли народ доведений до майже повного розчарування і бідності, влада дає можливість реалізувати свої потаємні бажання в захопленні все більших територій, збільшення величі і могутності, шляхом воєн і залякування всього цивілізованого Світу, створюючи загрозу вторгнення і війни. Таким чином населення країни-агресора отримує моральне задоволення своїх найпідступніших, найтемніших, найжорстокіших бажань, коли бачить страждання і горе інших людей, таким чином зрівнюючи себе і інших: «Якщо нам погано, то чому інші повинні жити добре? Вони повинні заплатити за своє краще життя! Повинні страждати!» [18].

Війна приносить багато руйнувань і горя, це також виснаження не тільки моральне, а й економічне і політичне. В підсумку вона призведе до багатьох змін в Світовому устрою, зміни в економіці, в соціальному середовищі, психо-емоційному стані людей, можливі глобальні розмежування територіальні. Ще довго будуть відчуватися наслідки [17].

Отже, аналізуючи способи впливу на свідомість росіян, ми можемо скласти загальну картину ситуації, що склалась у нашій країні в даний час. Розуміючи всі сторони конфлікту, ми можемо скласти загальну картину проблеми та визначити які методи по роботі з психологічними травмами ми можемо використовувати і як допомогти населенню України в складні історичні часи. Ми маємо змогу прослідкувати всі складові частини, що призвели до змін людської свідомості, які вплинули в подальшому на такі глобальні явища як початок війни, причини взаємної ворожості населення України і росії. Роботи в даному напрямку ще багато. Для ефективності необхідно залучати соціальні служби і спеціалістів з конфліктології.

В майбутньому, також постане питання щодо подолання ворожості. Під час війни важко цим займатися, бо ворожість і ненависть знаходиться на

вершині емоцій суспільства, але надалі потрібно буде зводити її до мінімуму, щоб не було негативних наслідків. Бо коли людина звикає жити в постійних негативних переживаннях і емоціях, то всі хто її оточує можуть постраждати.

ВИСНОВКИ

Визначення національної ідентичності українців – це дуже надзвичайно актуальне завдання, особливо на сучасному етапі. У нашому дослідженні було досягнуто таких висновків щодо поставлених завдань:

1. Так, було визначено історичний та культурологічний вплив на формування психології населення. Психологічний портрет сучасної української людини формувався протягом багатьох сторіч. Цей період характеризується постійною боротьбою за власне виживання, відтворення, розширення територій для існування, визвольними війнами. Після зруйнування Катериною II Запорозької Січі 1775 р., Південь України намагалися «розбавити» асимілювати з іншими народами, для того щоб «пригасити пил» волелюбного козацтва. Багато вихідців з Західноєвропейського континенту заселило частину південноукраїнських степів, але вони селилися компактно і не змішувалися з місцевим населенням.

Протягом 20 сторіччя відбувалося декілька спроб викорінення українського народу – це голодомори. В Радянському Союзі агітпропаганда промивала мізки населенню не тільки всього Союзу, але і українського народу, поширюючи ідеї про один народ, спільну мету, історію. Та ж ідея про велику непоборну державу, в якій переконуються росіяни і сьогодні. Після розпаду Радянського Союзу, багато країн Європи, які були під його впливом, в тому числі і Україна, дуже швидко відійшли від тих, насильно насаджених ідей, почали стрімко розвиватися і рухатись до єдиного Світового ринку. Тому, протиправні дії, що вчиняє сьогодні росія, на чолі з володимиром путіним, викликають у багатьох українців відразу і гнів.

2. Було визначено стан та перспективи дослідження процесів національного самовизначення в умовах військового конфлікту. Завдяки наданим військовій практиці можливостям, наукова психологія є джерелом

тлумачень природи війни й підґрунтям для конструювання інструментальних моделей «психологічної війни». Представники різних напрямків психологічних досліджень в різні часи намагалися пояснити психологію походження, ведення війни, причини підтримки широкими масами. Проте тільки психологічних знань в цьому знань буде недостатньо щоб усебічно розглянути конфлікт. В цьому питанні необхідно врахувати також багато аспектів з інших галузей знань: історія, військова справа, конфліктологія і т.п. – для того, щоб різнобічно підійти і розглянути конфлікт з усіх сторін. Наукові пошуки включали аналіз досліджень та теоретичних праць психологів, істориків у таких галузях як етнопсихологія, військова історія, конфліктологія.

3. Було досліджено соціально-психологічні передумови початку війни в Україні. Прошло багато часу після розпаду Союзу і керівництво РФ не врахувало того факту, що психологія світосприйняття, самопізнання, цінності в населення України докорінно змінилися. Деякі відголоски спільного існування залишилися, але українці вже не готові до життя під диктовку радянської пропаганди, без ринкової економіки, дефіциту товарів, застою в виробництві, обмеженнях в свободі слова і вибору. Назад повернення немає і це продемонстрували перші місяці російсько-української війни в 2022 році.

Сучасний українець – це самостійна, незалежна, впевнена собі людина, яка розуміє, що її держава – це Україна, яка має свою історію, територію, державний устрій, мову, культуру, економіку і т.д., бо ціна яку платить зараз наша країна і її народ дуже висока. Кожен українець розуміє хто друг, а хто ворог. Хто підтримає і допоможе в скрутні часи, а хто ні. Історія має вчити нас жити і цінити те що ми маємо, бо якщо ми не будемо знати що було до нас, то і майбутнього не буде. Треба вчитися на своїх помилках і йти вперед в світле майбутнє, ростити нові покоління українців, які будуть нести крізь час світлу надію і пам'ять про жертву, яку було принесено заради їх існування.

4. В роботі схарактеризовано методи психологічного захисту і підтримки народу України під час війни.

Отже, комплекс заходів, які допоможуть українському народу під час війни можна виділити такі:

- взаємодопомога українців один-одному;
- єдність всіх регіонів країни;
- психологічна підтримка;
- надія на краще майбутнє;
- робота, як вклад в майбутню перемогу (робочі, волонтери, військовослужбовці, дипломати і т.д.);
- відпочинок, для того щоб ефективно працювати і бути в ресурсі;
- арт-терапія, спорт, хобі – те, що допомагає відволіктись від буденності і не давати підґрунтя негативним емоціям.

Найбільш складний період в історії України в 21 сторіччі припав саме на його першу половину, коли паралельно з політичною боротьбою з корупційною владою починаються військові дії і втрата частини територій, а в 2022 році починається повномасштабна війна. Це випробування для українського народу в усіх сферах життя. Для психологів це також свого роду перевірка на можливість вдосконалення ефективної роботи в умовах війни. Ніхто до цього не був готовим, але завдяки взаємопідтримці і підтримці наших колег з інших країн, ми можемо створити необхідні інструменти для ефективної роботи під час та після закінчення військових дій.

5. Визначено особливості психологічного впливу на свідомість населення росії, що зумовило підтримку влади.

Отже, аналізуючи способи психологічного впливу на свідомість росіян, ми можемо скласти загальну картину ситуації, що склалась у нашій країні в даний час. Розуміючи всі сторони конфлікту, ми можемо скласти загальну картину проблеми та визначити які методи по роботі з психологічними травмами ми можемо використовувати і як допомогти населенню України в

умовах війни. Ми маємо змогу проаналізувати всі складові, що призвели до змін людської свідомості, які вплинули в подальшому на такі глобальні явища як початок війни, причини взаємної ворожості населення України і росії. Роботи в даному напрямку ще багато. Для більшої ефективності необхідно залучати соціальні служби та спеціалістів з конфліктології.

В даному дослідженні, автором було зроблено кілька висновків, зокрема про те, що для російських військових і їх керівництва немає жодного поняття чесного ведення війни, людяності, співчуття, жалю. Всі людські якості вони зневажають, на що вказують і ті причини, які були вказані на початку війни, а тим більше вони ще й часто змінювалися в її ході. На рівні вищого керівництва держави-агресора поширюються ненависницькі настрої по відношенню до українського народу. Все, що пов'язане з назвою «Україна» нівелюється, принижується, висміюється, засуджується. Такого роду поведінка показує на рівень інтелектуального і цивілізаційного розвитку. Замість того, щоб жити в мирі і злагоді, розвивати загальнолюдські цінності і поширювати добросусідські відносини, російське керівництво не дає мирно існувати всім своїм сусідам і несе з собою смерть і занепад. Такий спосіб розвитку суспільства є деградуєчим і приречений в майбутньому на зникнення.

В майбутньому, також постане питання щодо подолання ворожості. Під час війни важко цим займатися, бо ворожість і ненависть знаходиться на вершині емоцій суспільства, але надалі потрібно буде зводити її до мінімуму, щоб зменшити негативні наслідки. Бо коли людина звикає жити в постійних негативних переживаннях і емоціях, то всі хто її оточує можуть постраждати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров В.Ю. Особистість в умовах війни. // Особистість, суспільство, війна: тези доп. учасників міжнар. психол. форуму (м. Харків, 15 квіт. 2022 р.) Харків: ХНУВС, 2022. С. 8-10
2. Алексеєнко Н.В. Незвичні умови існування вимушених емігрантів як фактор екстремального впливу на психіку особистості // Особистість, суспільство, війна: тези доп. учасників міжнар. психол. форуму (м. Харків, 15 квіт. 2022 р.). Харків: ХНУВС, 2022. С. 10-13
3. Алексеєва О.В. Соціально-психологічні причини війни в Україні. // Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку. Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (28-29 жовтня 2022 року, м. Запоріжжя). Запорізький національний університет. Запоріжжя: ЗНУ, 2022. 90 с.
4. Березовська Л.І., Юрков О.С. Психологія конфлікту: навчально методичний посібник. Мукачево: МДУ, 2016.
5. Біль війни / Упор.: Текуч В.М. / Запоріжжя: АА Тандем, 2022. 160 с.
6. Будагьянц Л. М. Проблематика природи війн у становленні психології ХХ століття. // Вісник Національного університету оборони України: збірник наукових праць. Київ. Вип. 2 (27). 2012. С. 303-308.
7. Валіулліна З. В. Військова теорія К. Клаузевіца в теоретичному дискурсі [Електронне наукове фахове видання]. // Ефективна економіка. 2017. № 11. Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua>
8. В гостях у Гордона / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/c/Gordonua>
9. Вінков В.Ю. Соціально-психологічні наслідки впливу воєнних подій на ідентичність громадян України. // Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку. Матеріали VI Всеукраїнської науково-

практичної конференції з міжнародною участю (28-29 жовтня 2022 року, м. Запоріжжя). Запорізький національний університет. Запоріжжя: ЗНУ, 2022. 90 с.

10. Володимир В'ятрович. Історія пісні “Червона калина” – це історія нашого народу [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2022/04/23/161248/>

11. Володимир Зеленський [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.instagram.com/zelenskiy_official/

12. Губко О. Психологія українського народу: психологічний склад праукраїнської народності. К., 2010.

13. Доктор Комаровський [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.instagram.com/doctor_komarovskiy/

14. Долинська Л.В., Матяш-Заяц Л. П.. Психологія конфлікту [Текст]: навчальний посібник. Київ: Каравела, 2010.

15. Кириченко В.В. Психологічний аналіз медійного дискурсу російсько-української війни // Габітус: науковий журнал з соціології та психології. 2022. №41. С.239 – 244.

16. Клаuzeвиц К. О войне: в 2 т. ООО «Издательство АСТ»: Terra Fantastica, 2002

17. Кухарук О. Ю. Переживання війни: конфліктне мислення і конфліктна взаємодія. Наукові студії із соціальної та політичної психології. Вип. 42 (45). 2018. С. 41–51.

18. Магда Є.М. Гібридна війна: сутність і структура феномену / Є. Магда // Міжнародні відносини: Серія “Політичні науки” 2014. № 4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article 0/view/2489/2220.

19. Обстріл лікарень, пологових будинків і театру в Маріуполі: експерт пояснив, чому не можна використовувати таблички "Діти" [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://molbuk.ua/news/252479-obstril->

likaren-pologovykh-budynkiv-i-teatru-v-mariupoli-ekspert-poiasnuyv-chomu-ne-mozhna-vykorystovuvaty-tablychky-dity.html

20. Олексій Арестович [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.instagram.com/alexey.arestovich/>

21. Олег Жданов [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/c/%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D0%96%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2>

22. Пісні, вірші та проза на тему Російсько-Української війни [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://reibert.info/threads/pisni-virshi-ta-proza-na-temu-rosijsko-ukrajinskoji-vijni.1024543/>

23. Примуш М.В. Конфліктологія. Навч. посіб. Київ: Професіонал, 2006.

24. Радіо свобода [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.instagram.com/radiosvoboda/>

25. Райх В. Психология масс и фашизм. ООО” Издательство АСТ”, 2004. 539 с.

26. Сахновський Є. Воєнна теорія Карла фон Клаузевіца на межі ХХ-ХХІ ст. (матеріали наукового семінару кафедри історії нового та новітнього часу, 25 листопада 2014 р.) / Є. Сахновський, І. Чедолума // Історична панорама. Спеціальність : Історія. 2015. Вип. 20. С. 109-127. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Istp_2015_20_9

27. Свідчення очевидців подій війни росії проти України (розповіді, спогади, щоденники за матеріалами ЗМІ): вебліографічні матеріали. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://nibu.kyiv.ua/svidch_ocheyud/v1/

28. Сергій Притула [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.instagram.com/siriy_ua/

29. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ: НІСД, 2011. 336 с.

30. Тітаренко Д.С. Захисні механізми психіки людини. Проблеми екстремальної та кризової психології, 2009. №6. С. 184 – 185.

31. Турченко Ф. Г. Південь України напередодні Першої світової війни. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя : Просвіта, 2004. Вип. XVII. С. 7 – 47.
32. Фромм Е. Втеча від свободи / Еріх Фромм; перекл. з англ. М. Яковлева. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 288 с.
33. Фурсіна Н.А. Теорія виникнення військових конфліктів, воєн. Економіка та держава. 2018. № 12. С. 81–88. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.economy.in.ua/pdf/12_2018/18.pdf.
34. Чепа М.-Л.А. Автобіографічна пам'ять як метод ідентифікації автора "Історії Русів" / Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України "Проблеми загальної та педагогічної психології". Том III, частина 6. Київ, 2001. С. 22-31.
35. Чепа М.-Л.А. Історична психологія / Енциклопедія сучасної України. Том 11. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень Національної академії наук України, 2011.
36. Iryna Vereshchuk [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.instagram.com/iryna_vereshchuk/
37. “Reibert.info” [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://reibert.info/forums/voenno-politicheskaja-situacija-v-ukraine.457/>
38. Taras Topolia [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.instagram.com/tarastopolia/>
39. «War online» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://waronline.org/fora/index.php?threads/>